

Л.В. ПРИБЕГА

Методологічна сутність та методичні засади пам'яткоохоронного переміщення об'єктів культурної спадщини

Упродовж останніх років почастишали випадки втрати пам'яток дерев'яної храмової архітектури внаслідок пожеж. Складається враження – й про це зазначалося в публікаціях [1], – що такі прикрі пригоди трапляються не випадково й спрямовані на вивільнення місця під будівництво нової, більш репрезентативної храмової споруди.

Одночасно, як засвідчує історичний досвід, у разі спорудження громадою нового храму, давніший продавали в сусіднє село, або ж переносили на інше місце.

Тож мета нашої публікації звернути увагу пам'яткоохоронної громадськості на можливість використання цього досвіду та розкрити методологічну сутність і викласти методичні засади переміщення пам'яток дерев'яного зодчества як засобу їх збереження у виняткових випадках.

Окрім зазначеної вище ситуації, винятковими обставинами, що зумовлюють переміщення об'єкта, можуть також стати зміни гідрогеологічних умов середовища пам'ятки, її недоступність або містобудівні трансформації розпланування поселення.

Методика проведення робіт із підготовки документації до розбирання та переміщення пам'яток дерев'яної архітектури, реалізації цих заходів частково порушувалася в публікаціях О. Ополовникова, С. Под'япольського, Л. Прибеги та інших, і визначалася, передусім, практичними завданнями створення в 70–80-х роках минулого століття експозицій музеїв народної архітектури та побуту (або скансенів) [2]. Проте, важливо також зазначити, що пам'яткоохоронне переміщення дерев'яних храмових споруд на теренах України було започатковане ще на початку ХХ ст. Зокрема, в 1907 р. за участю українського вченого М. Макаренка й архітектора-реставратора П. Покришкіна була перевезена з м. Ромни до м. Полтави Покровська церква (1764–1770) [3]. Майже того ж часу, в 1910–1914 роках під керівництвом архітектора В. Леонтовича відбулося перенесення до с. Пляшева Михайлівської церкви (1650) з с. Острів [4]. Децю пізніше, у 1930 р. під керівництвом М. Драгана було перевезено та зібрано унікальну пам'ятку бойківської школи храмобудування Миколаївську церкву (1769) з с. Кривки.

Передумовою формування наукових засад пам'яткоохоронного переміщення історичних споруд, безумовно, став багатолітній досвід народних майстрів, які застосовували розбирання будівель як для ремонту зрубу, так і перенесення їх на інше місце.

«Пересипка» та переміщення традиційних дерев'яних споруд мали місце ще в давнину. Свідченням цього є архівні матеріали, а також різноманітні зарубки та позначки, що збереглися на елементах деяких споруд. Досить часто розбирали та перевозили вітряні млини, комори, хати та інші будівлі. Звичним явищем було переміщення церков, інколи на значні відстані [5]. Відомо, наприклад, що церква Св. Юрія у Дрогобичі в 1657 р. перевезена з с. Надієве [6]. До встановлення в експозиції Національного музею народної архітектури та побуту в Києві зазнала перевезення й Покровська церква 1792 р., яку в 1929 р. перенесли із с. Плоского (тепер Свалявського району на Закарпатті) до с. Канора, що поблизу Волівця. Двічі перевозилася й Михайлівська церква (1777) з с. Шелестове спочатку (в 1927 р.) до Мукачєвого, а в 1976 р. – до Ужгорода в експозицію Закарпатського музею народної архітектури та побуту.

Можливість розбирання, переміщення та наступного забирання на іншому місці традиційних споруд із дерев'яним остовом і стала основою формування архітектурних експозицій музеїв просто неба. І безліч пам'яток народного зодчества – експонатів українських скансенів – є переконливим свідченням правомірності в окремих випадках звертатися до такого заходу. Причому, переміщенню можуть підлягати не тільки споруди з дерев'яним остовом, але й муровані. Пам'яткоохоронна та реставраційна практика має такий досвід [7]. Однак, у даній статті акцентується увага на переміщенні пам'яток дерев'яної храмової архітектури.

Переходячи до розгляду методологічних засад та методики пам'яткоохоронного переміщення об'єктів культурної спадщини, маємо передусім зауважити, що відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини» (ст. 4) надавати дозвіл на переміщення (перенесення) пам'ятки національного значення уповноважений лише Кабінет Міністрів України [8], а надання дозволу на переміщення пам'яток місцевого значення відносяться до компетенції центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини [9].

Необхідність державного контролю та нагляду за подібними заходами цілком обґрунтована, бо переміщення пам'ятки пов'язане з розбиранням всього остову споруди і, відповідно, частковими втра-

тами автентичних матеріальних складових. Окрім того, пам'ятка полишається характерного для неї найближчого довкілля, з яким вона історично та композиційно пов'язана. Перенесення пам'ятки на інше місце призводить її до втрати частки матеріальної субстанції, зокрема, приоб'єктного культурного шару в межах пам'яткової території. Отже, втрата історично зумовленого характерного середовища – і території зокрема, в поєднанні з втратами матеріальної структури не тільки негативно позначається на історико-культурній змістовності об'єкта культурної спадщини, але й на його автентичності, тобто пам'ятка зазнає певних змін.

Слід звернути увагу й на ту обставину, що крім композиційних взаємозв'язків пам'ятки традиційного храмового будівництва, вірніше архітектурної форми пам'ятки, з найближчим довкіллям, існують ще й опосередковані зв'язки із середовищем певного історико-етнографічного регіону. Саме під впливом природно-ландшафтних умов середовища місцевості сформувалися і стали традиційними архітектурні форми історичних споруд. Народні майстри при створенні будівель виходили виключно з наявності місцевих матеріалів, враховуючи їх конструктивно-технічні дані. Відповідно, така залежність знайшла відображення в регіональній спільності конструктивно-технічних та архітектурно-мистецьких прийомів народного будівництва, в т.ч. й храмового.

Отже, між архітектурною формою традиційного храму, створеного в умовах історико-етнографічного регіону, і відповідним природним ландшафтом існує органічний взаємозв'язок. Через сприйняття архітектурної форми традиційного храму асоціативно виникають зв'язки пам'ятки з відповідною місцевістю, хоча і не з конкретним місцем. Такий зв'язок має опосередкований характер. Це означає, що опосередковані взаємозв'язки пам'ятки традиційної архітектури з природним середовищем зберігатимуться тільки в межах історико-етнографічного регіону, що характеризується однотипністю ландшафту, природнокліматичних умов, а також спільністю архітектурно-будівельних традицій.

Отже, відзначена нами приналежність пам'яток дерев'яного храмового будівництва до певного ландшафтного та історико-культурного середовища, дозволяє говорити про можливість їх переміщення на території, які не виходять за межі відповідних історико-етнографічних регіонів чи локальних шкіл народних традицій.

Переміщення пам'ятки на заздалегідь визначене та підготовлене місце слід розглядати як комплексний охоронно-реставраційний

захід, який поєднує не тільки розбирання. Перевезення та збирання споруди на новому місці, а, одночасно, й зміцнення, заміну пошкоджених елементів конструктивного остову, включає інші реставраційні дії на об'єкті, а також облаштування території. При цьому не виключаються й випадки, коли переміщення пам'ятки може здійснюватися як цілісної споруди, без розбирання, в залежності від параметрів споруди, її статичної міцності та відстані переміщення. Для цього має бути підведена під споруду спеціальна платформа та забезпечені для переміщення відповідні пристрої та механізми.

Кваліфікуючи розбирання та збирання об'єкта культурної спадщини загалом як інтрагенні реставраційні втручання в матеріальну структуру пам'ятки, маємо звернути увагу на важливість забезпечення збереження її автентичності. В даному випадку автентичність розглядається як стан пам'ятки, її матеріальної структури та архітектурної форми, що дозволяє розглядати пам'ятковий об'єкт в якості документа історії і твору архітектурного мистецтва.

Досягнення успіху у проведенні таких пам'яткоохоронних заходів можливе в разі дотримання сучасної методики дослідження, фіксації, проведення проектних та реставраційних робіт на об'єкті.

Методика дослідження та реставрації пам'яток народної дерев'яної архітектури викладена нами в попередніх публікаціях [10]. Тому обмежимося розглядом лише загальних засад методики розбирання та переміщення традиційних споруд-пам'яток.

Розбиранню пам'ятки з метою її переміщення мають передувати досить ґрунтовні натурні дослідження об'єкта, зокрема, виконані архітектурно-археологічні обміри, здійснена документальна фотофіксація будівлі та фрагментів, конструктивних вузлів тощо; визначений технічний стан і обстежена територія.

Після виконання обмірних креслень та камерального опрацювання матеріалів історико-бібліографічних, архівних і натурних досліджень остаточно приймається рішення щодо доцільності й можливості переміщення пам'ятки.

У разі прийняття такого рішення приступають до наступного етапу виконання робіт із маркування всіх елементів споруди та складання маркувальних креслень. Одночасно продовжується розробка проекту реставрації пам'ятки.

Для складання маркувальної документації використовують раніше виконані обмірні креслення, а в разі потреби виконують додатково розгортки стін й інших частин споруди для забезпечення фіксації всіх складових пам'ятки. Дерев'яні елементи споруди позначають

алюмінієвими бирками, на яких заздалегідь карбується відповідна нумерація, й кріпляться двома цвяхами кожна. Маркуванню підлягають також пошкоджені елементи пам'ятки, навіть якщо в подальшому вони можуть бути замінені.

До маркування креслень додається відомість щодо всіх деталей і елементів пам'ятки, в якій вказується їх назва, параметри, марка (позначена) й інші дані.

Безпосередньо до розбирання пам'ятки слід приступати тільки після виконання всього комплексу натурних досліджень, наявності обмірних креслень, узгодженого проекту реставрації об'єкта, маркувальних креслень, а також дозволу відповідного органу виконавчої влади на переміщення пам'ятки. Влаштування на об'єкті в цей час риштувань дозволяє виконати маркування раніше недоступних елементів пам'ятки, водночас – провести більш поглиблені дослідження й обміри прихованих конструктивно-технічних вузлів і деталей, уточнити їх стан. Розбирання проводиться під безпосереднім наглядом наукового керівника реставрації пам'ятки та виконується фотофіксація всього процесу.

Розбирання споруди може здійснюватися вручну або з частковим застосуванням техніки, за умови забезпечення ретельного виконання робіт. Можливий укрупнений демонтаж історичної будівлі, тобто у вигляді окремих частин, наприклад, бань храмових споруд тощо.

Демонтовані елементи та деталі пам'ятки належить укладати в системному порядку та зберігати в умовах, що не допускають їх намокання, пошкодження та деформування. Слід звернути увагу й на ту обставину, що тривале зберігання демонтованих елементів може призвести до їх часткової деформації у зв'язку із зняттям конструктивного навантаження. Відтак, терміни антисептичної обробки деревини, перевезення та збирання пам'ятки на новому місці мають бути досить стислими.

Реставраційне відтворення пам'ятки шляхом збирання має здійснюватися у суворій відповідності до проекту реставрації та згідно з маркувальними кресленнями. До початку його реалізації належить провести антисептування всіх складових пам'ятки, виконаних із дерева, виготовити заміни елементів непридатних для подальшого використання, також завершити роботи з підготовки території та нульового циклу.

Ретельне дотримання вимог методики охоронно-реставраційного переміщення дозволяє забезпечити належну схоронність пам'ятки, принаймні зберегти в автентичному стані її архітектурну форму

та матеріальну структуру. Чимало пам'яток храмової архітектури, перенесених до експозиції українських скансенів, дають підстави стверджувати, що в особливих випадках, коли виникає загроза знищення історичної споруди, саме у такий спосіб є можливість уберегти пам'ятку від цілковитої втрати.

1. *Вечерський В.В.* Українські дерев'яні храми. – К., 2007. – С. 199–207.
2. *Подъяпольский С.С.* Реставрация построек из дерева // Методика реставрации памятников архитектуры. – М., 1977. – С. 113–115; *Подъяпольский С.С., Бессонов Г.Б., Беляев Л.А., Постникова Т.М.* Реставрация памятников архитектуры. – М., 1988. – С. 77–80; *Ополовников А.В.* Реставрация памятников народного зодчества. – М., 1974. – С. 356–258; *Прибега Л.В.* Методика охорони та реставрації пам'яток народного зодчества України. – К., 1997. – С. 72–73; *Він же.* Народное зодчество Украины. Охрана и реставрация. – К., 1987. – С. 97–98.
3. *Вечерський В.В.* Вказана праця. – С. 154–155.
4. *Кілессо Т.* Вчений, реставратор пам'яток архітектури // Українська академія мистецтва. – Вип. 8. – К., 2001. – С. 289.
5. *Макушенко П.И.* Народная архитектура Закарпатья. – М., 1976. – С. 12–13.
6. Пам'ятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Т. 3. – К., 1985. – С. 98.
7. *Миловидов Н.Н., Осин В.А., Шумилов М.С.* Реконструкция жилой застройки. – М., 1980. – С. 215–216.; *Гендель Э.М.* Инженерные работы при реставрации памятников архитектуры. – М., 1980. – С. 141–143.
8. Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Права охорона культурної спадщини. Зб. документів. – К., 2006. – С. 135.
9. Там само. – С. 136.
10. *Прибега Л.В.* Методика охорони... – С. 63–86; *Він же.* Народное зодчество... – С. 68–99.

І.В. ЧЕРНІКОВА

Унесок громадськості у справу охорони та вивчення культурної спадщини Харківщини (1920-ті – початок 1930-х років)

У збереженні національної культурної спадщини провідна роль належить свідомій громадськості – кращим представникам наукової і творчої інтелігенції, студентства, робітництва, які в умовах українізації активно й послідовно відстоювали збереження пам'яток історії та культури Харківського краю. Громадянська позиція наукової інтелігенції та місцевого населення з питань охорони та збереження об'єктів культурної спадщини, їхній ентузіазм і співробітництво